

**PSYCHOLOGIA
PRZEŚLADOWAŃ
W SZKOLE**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

PETER K. SMITH
tłumaczenie Katarzyna Piszczek

**PSYCHOLOGIA
PRZEŚLADOWAŃ
W SZKOLE**

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2023

Tytuł oryginału: *The Psychology of School Bulling*, Peter K. Smith

Rada Naukowa serii *Psychologia Wszystkiego*

Eleonora Bielawska-Batorowicz, Iwona Janicka, Ewa Bluszcz

Redaktor inicjujący

Monika Borowczyk

Tłumaczenie

Katarzyna Piszczek

Konsultacja naukowa tłumaczenia

Elżbieta Bednarska

Opracowanie redakcyjne

Beata Otocka

Skład i łamanie

Munda – Maciej Torz

Korekta techniczna

Elżbieta Pich

Projekt typograficzny serii

Monika Rawska

Projekt okładki

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Ilustracja wykorzystana na okładce: © Depositphotos/jsutrisno46.gmail.com

All Rights Reserved

Authorised translation from the English language edition published by Routledge,
a member of the Taylor & Francis Group

© Copyright by Peter K. Smith, 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

© Copyright for Polish translation by Katarzyna Piszczek, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-179-1>

Publikacja sfinansowana ze środków Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11036.23.0.M

Ark. wyd. 7,5; ark. druk. 11,125

ISBN: 978-83-8331-179-1

e-ISBN 978-83-8331-180-7

SPIS TREŚCI

1. Czym jest prześladowanie w szkole i w jaki sposób było i jest ono badane?	7
2. Wiedza na temat prześladowania i dlaczego statystyki mogą być mylące	29
3. Kto jest prześladowcą? Kto staje się ofiarą prześladowania?	53
4. Czy fakt, że prześladowanie występuje w szkole, ma znaczenie oraz jakie są skutki i konsekwencje prześladowania?	77
5. W jaki sposób inne osoby mogą pomóc?	97
6. A jeśli prześladowanie już ma miejsce...?	119
7. Szerszy kontekst	141
Przydatne strony internetowe	165
Dalsze lektury	169
Bibliografia	171

CZYM JEST PRZEŚLADOWANIE W SZKOLE I W JAKI SPOSÓB BYŁO I JEST ONO BADANE?

Prześladowanie to pojęcie, które działa na wyobraźnię. Większość ludzi było jej świadkami lub doświadczyło jej w tej czy innej formie. Niemniej jednak dopiero w latach 80. – zarówno w gronie badaczy, jak i poza nim – widać zainteresowanie tym tematem. Po części zostało ono wywołane przez publikowane w mediach informacje o tragicznych wydarzeniach, takich jak samobójstwa, do których doszło w wyniku prześladowania w szkole. Ten rozdział przedstawia w zarysie, co rozumiemy pod pojęciem prześladowania, historię badań nad tym zjawiskiem oraz główne formy, jakie ono przyjmuje, włączając w to dynamicznie rozwijające się w tym stuleciu zjawisko cyberprzemocy. Niniejsza książka w całości dotyczy prześladowania w szkole czy w ogóle dzieci w wieku szkolnym, lecz oczywiście prześladowanie może mieć miejsce również na uczelni, w domu, w miejscu pracy czy innych instytucjach. Wzmianka na ten temat zostanie zamieszczona w ostatnim rozdziale. Dla wielu ludzi jednak to pojęcie kojarzy się z dzieciństwem i przywołuje wspomnienia krzywd, którym czasem trudno zadośćuczynić.

Zacznijmy od kilku przykładów. Pierwszy z nich pochodzi z książki Rosemary Hayes i Carrie Herbert pod tytułem *Rising above bullying* (Przez zwyciężyć prześladowanie), wydanej w 2011 roku (Hayes, Herbert, 2011). Znajduje się w niej wiele studiów przypadku dotyczących brutalnie prześladowanych dzieci. Jednym z nich jest przypadek Zaka (nie jest to prawdziwe imię chłopca), który

w momencie pisania książki miał 17 lat. Opisał on, w jaki sposób się to odbywało:

Zacząło się to, kiedy poszedłem do gimnazjum, szyderstwa i obrzucanie wyzwiskami... Na początku robiło to tylko kilku chłopców, ale szybko stało się grą, w której uczestniczyła cała klasa... Zacząło się rozszerzać na całą szkołę... Niektórzy z klasy zaczęli mnie wyzywać, a nawet zaczęły to robić niektóre młodsze dzieci. Szyderstwa podążały za mną, gdziekolwiek szedłem... „Nikt cię nie lubi. Dlaczego nie pójdziesz i nie schowasz głowy w toalecie?”... Naprawdę źle zaczęło być w szkole średniej. W domu miałem koszmary o tym, co mi zrobią następnego dnia... Będą na mnie czekać... Nigdy nie mogłem się zrelaksować... Koszmary nie ustawały.

Zac przestał w końcu chodzić do szkoły, ale później zaczął uczęszczać do Red Baloon Learner Centre (zob. rozdział 6). Napisał o tym tak: „Stopniowo odzyskałem trochę pewności siebie i zadowolenia z życia... Te wspomnienia wracają... ale pojawiają się już rzadziej... Tamten wesoły, pewny siebie chłopak zniknął na zawsze – ale przynajmniej mam teraz przed sobą przyszłość”.

Drugi przykład pochodzi z książki Diany i Victorii Webster zatytułowanej *So many Everests* (Tak wiele Everestów) wydanej w 2010 roku (Webster, Webster, 2012). Victoria Webster cierpi na mózgową porażenie dziecięcą. W książce, którą napisała wraz ze swoją mamą Dianą, jej mama opisuje, w jaki sposób Victoria była prześladowana przez rówieśników w szkole. Na przykład: „Młodszy chłopiec, który za nią szedł, zaczął naśladować jej lekkie, niby wielbłądzie, kopanie jedną nogą podczas chodzenia, a inny chłopiec, który szedł z nim, śmiał się i chichotał”. Opowiadała też, że

jej koledzy i koleżanki ze szkoły grali w grę, którą nazywali „Victoria w klatce”. Gra polegała na tym, że ustawiali Victorię na środku klasy i otaczali ją ze wszystkich stron swoimi ławkami. Stopniowo przysuwali jedną do drugiej coraz bliżej i bliżej, zacieśniając krąg, aż w końcu, by uciec, dziewczynka musiała czołgać się pod ławkami, czemu towarzyszył śmiech i szyderstwa dzieci.

Pomimo tego Victoria wytrwała. Nie zrezygnowała ze szkoły i ostatecznie została lekarką, co pozwoliło jej podjąć pracę na stanowisku konsultantki oddziału ratunkowego. Jej matka napisała jednak:

Wciąż czuję, że z jednej strony odcisnęło to ogromne piętno na jej psychice. Wszystkie te pochwały... jej niezaprzeczalnych umiejętności czy zdolności, nawet teraz nie są w stanie w pełni usunąć jej wątplenia w siebie i kompletnego braku pewności siebie... To nie wynika z jej upośledzenia fizycznego... to wynik reakcji innych na to upośledzenie.

Już te dwa przykłady uwydatniają wiele aspektów prześladowania. Po pierwsze, może ono przybierać różne formy – przyjrzymy się im pokrótce. Po drugie, przeważnie trwa ono przez pewien czas, a jego wpływ ma charakter kumulatywny. Po trzecie, ofiara czuje się dość bezsilna – być może z powodu przewagi liczebnej prześladowców, braku pewności siebie lub, jak w przypadku Victorii, z powodu swojej niepełnosprawności lub jakiejś innej cechy, którą można wykorzystać, aby wykluczyć daną osobę. Po czwarte, efekty prześladowania mogą być długotrwałe. Ofiary prześladowania często mogą je pokonać, ale nie zawsze – zdarzały się samobójstwa,

które w znacznej mierze były spowodowane prześladowaniem (jak zobaczymy w rozdziale 4). Niemniej jednak ofiary nawet w dorosłym życiu mogą się wciąż borykać z sugestywnymi wspomnieniami takich doświadczeń. Na przykład, podczas badania, w którym wzięły udział dorosłe, jękające się osoby (Mooney, Smith, 1995), wiele z nich przywoływało swoje wspomnienia ze szkoły. Pewna 36-letnia kobieta powiedziała: „Dni, które spędziłam na nauce w szkole, wywarły przemożny wpływ na moją dorosłość. Prześladowanie dręczy mnie przez całe życie. Czasami trudno jest mi utrzymać pracę i często zastanawiam się nad tym, czy może jest to efekt prześladowania, którego doświadczyłam w szkole”.

Na szczęście, dzisiaj wiemy o prześladowaniu rówieśniczym o wiele więcej niż wiedzieliśmy pokolenie temu. Ta wiedza zaczyna również przynosić zyski w postaci pomocy ofiarom, zapobiegania prześladowaniu i opracowywania efektywnych strategii interwencji na różnorodnych poziomach – na poziomie rodziny, grupy rówieśniczej, szkoły, społeczności. Wszystkie te kwestie zbadamy w następujących rozdziałach. Powinniśmy jednak zacząć od kwestii definicji.

CZYM JEST PRZEŚLADOWANIE? KWESTIA DEFINICJI

Nawet jeśli sądzimy, że potrafimy rozpoznać prześladowanie w chwili, gdy jesteśmy jego świadkami, to i tak potrzebujemy jego jasnej definicji. Dzięki niej badacze będą w stanie prowadzić systematyczne badania na ten temat (zostały one opisane w rozdziale 2). Oczywiście jest, że prześladowanie to forma agresywnego zachowania, a agresję definiuje się zazwyczaj jako zamiar wyrządzenia krzywdy. A jednak, co równie oczywiste, nie każdy akt agresji jest aktem prześladowania. Pamiętam na przykład, że gdy jako chłopiec uczęszczałem do szkoły, czasami wdawałem się w bójki z kolegą

z klasy. Skoro jednak miało to miejsce raz lub dwa razy i było wyraźnie związane z próbą sił, trudno to uznać za prześladowanie. Stałoby się tym, gdyby jeden z nas był wyraźnie silniejszy i wielokrotnie, raz po raz, atakował tego drugiego.

Ów przykład wskazuje na dwa aspekty, które czynią prześladowanie specyficzną formą agresji: powtarzalność i nierówność sił. Takie rozumienie prześladowania zostało po raz pierwszy zaproponowane przez Dana Olweusa, szwedzkiego psychologa, który większość swojego życia zawodowego spędził w Norwegii. W 1973 roku napisał książkę w języku szwedzkim na temat „mobbingu w szkole”; została ona przetłumaczona na język angielski w roku 1978 pod tytułem *Aggression in schools: Bullies and whipping boys* (Agresja w szkołach: prześladowcy i chłopcy do bicia), jednak konotacje związane ze słowem *mobbing* (będącym właściwie norweskim słowem podobnym do słowa „prześladowanie”) i przestarzałym terminem, jakim jest *whipping boys* (chłopcy do bicia), zostały doprecyzowane lub skorygowane dzięki jego książce z 1993 roku *Bullying at school: What we know and what we can do* (Olweus, 1993) (Prześladowanie w szkole: co wiemy i co możemy z tym zrobić). Ta książka stała się bardzo ważna. Przetłumaczono ją na wiele języków, co pozwoliło posunąć naprzód wiele badań i działań. Dzięki temu w ciągu 40 lat od jej publikacji rozwinął się szeroko zakrojony program badawczy, a w przestrzeni publicznej pojawił się ogrom nowej wiedzy.

W swojej publikacji Olweus zaproponował definicję prześladowania jako agresywnych aktów wymierzonych w osobę, która nie może w łatwy sposób się obronić. Cztery główne kryteria definiujące obejmują zatem:

- działanie wyrządzające komuś szkodę lub mogące ją wyrządzić;
- działanie wykonywane z zamiarem zaszkodzenia komuś (są to, ogólnie rzecz biorąc, kryteria określające agresję);
- działanie powtarzane przez pewien czas;

- działanie związane z nierównością sił, która sprawia, że ofiara nie może w łatwy sposób się obronić (są to kryteria dotyczące wyłącznie prześladowania).

Inna definicja, zaproponowana przeze mnie i Sonię Sharp w 1994 roku, mówi, że prześladowanie to „systematyczne nadużywanie władzy”. Jest to definicja zwięzła i oddająca główne kryteria tego zjawiska.

Tabela 1. Aktualne definicje prześladowania rówieśniczego

Źródło	Definicja
American Academy of Pediatrics stgove@aap.org	Prześladowanie jest niechcianym, agresywnym zachowaniem występującym pomiędzy dziećmi w wieku szkolnym, obejmującym prawdziwą lub postrzeganą nierówność sił.
Volk, Dane i Marini (2014)	Prześladowanie jest agresywnym, nastawionym na cel zachowaniem wyrządzającym szkodę innej osobie w kontekście nierówności sił.
US Centers for Disease Control and Prevention	Prześladowanie jest niechcianym, agresywnym zachowaniem/ zachowaniami innej młodej osoby lub grupy młodych osób niebędących rodzeństwem czy też parą, obejmującym obserwowaną lub postrzeganą nierówność sił, które jest wielokrotnie powtarzane lub wykazuje skłonność do bycia powtarzanym.
Department for Education, London, UK (2017)	Prześladowanie jest zachowaniem jednostki lub grupy, powtarzanym przez pewien czas, które w sposób celowy, fizycznie lub emocjonalnie, rani inną osobę lub grupę. Wielu ekspertów twierdzi, że prześladowanie wiąże się z nierównością sił występującą pomiędzy sprawcą a ofiarą.

Źródło	Definicja
Dankmeijer/ European Anti-Bullying Network (2017)	Ludzie są prześladowani, gdy regularnie poddawani są nadzorowi, z ukrytym lub jawnym zamiarem podniesienia własnego lub obniżenia czyjegoś statusu społecznego, i kiedy trudno jest im się obronić z powodów osobistych, społecznych lub kulturowych.

Opracowanie precyzyjnej definicji wciąż pozostaje przedmiotem dyskusji. Kilka aktualnych przykładów przedstawia tabela 1. W definicji American Academy of Pediatrics i definicji Volk i in. brak aspektu powtarzalności. Definicja The Centers for Disease Control and Prevention, opracowana po licznych konsultacjach, zawiera wprawdzie aspekt, jakim jest powtarzalność, ale wyklucza prześladowanie ze strony rodzeństwa i partnera. Definicja Department for Education in London początkowo wykluczała aspekt nierówności sił, ale po zażaleniach ze strony badaczy przeciwnych prześladowaniu uzupełniono ją o stwierdzenie: „Wielu ekspertów twierdzi...”. Definicja Dankmeijera, zaprezentowana the European Anti-Bullying Network, odnosi się do „powodów społecznych i kulturowych”, przez które autor definicji miał na myśli normy społeczne, czyli to, co jest uważane za normalne i akceptowane w pewnych kontekstach społecznych i kulturowych. Na przykład normy dotyczące zachowań homoseksualnych były w przeszłości uznawane za negatywne, choć obecnie w społeczeństwach zachodnich gwałtownie się zmieniają; w ten sposób definicja ta wyraźnie obejmowałaby prześladowanie homofobiczne, które wciąż jest powszechne.

Inna kwestia dotyczy tego, czy pojęcie prześladowania powinno się ograniczać do dzieci (American Academy of Pediatrics, US Centers for Disease Control and Prevention), czy też nie (inne definicje

zamieszczone w tabeli 1). Ma to znaczenie w przypadku prześladowania ucznia przez nauczyciela i odwrotnie czy choćby prześladowania w miejscu pracy. Kolejny moment zwrotny w dyskusji na temat definicji pojawia się, gdy bierzemy pod uwagę zjawisko cyberprzemocy. Aby jednak wprowadzić ten temat, przyjrzyjmy się różnym formom, jakie może przyjmować prześladowanie.

RÓŻNE FORMY PRZEŚLADOWANIA

Najbardziej oczywistą formą prześladowania jest prześladowanie fizyczne – większe dziecko uderza, popycha lub kopie mniejsze. Nasza wiedza na ten temat sięga daleko wstecz. Książka Thomasa Hughesa (1857) zatytułowana *Tom Brown's school days* (Szkolne lata Toma Browna) opisuje prześladowanie fizyczne, którego w szkole Rugby dopuszczali się Flashman i jego gang. Polegało ono na zawijaniu chłopców w koc i mocnym podrzucaniu ich w górę: „To, co twój prześladowca bardzo lubi w podrzucaniu, to ten moment, kiedy chłopcy kopią i szarpią się albo przytrzymują się jednego końca koca i w ten sposób zwalają się całym ciałem na podłogę; gdy nikt się nie zrani albo nie jest przestraszony – to go nie bawi” (s. 134). Oczywiście prześladowanie może być też słowne – to obrażanie, groźby, poniżające komentarze. W obu przykładach, które przytoczyliśmy na początku, widoczne jest zarówno prześladowanie fizyczne, jak i słowne. Prześladowanie fizyczne może również obejmować niszczenie przedmiotów należących do ofiary lub takie zachowania jak przesuwanie ławek, którego doświadczyła Victoria. Prześladowanie słowne może obejmować wymuszenia – żądanie pieniędzy lub rzeczy za pomocą gróźb.

Przez większość dwudziestego wieku agresję opisywano głównie w kategoriach ataków fizycznych lub werbalnych. W latach 80. i 90.

niektórzy europejscy i północnoamerykańscy psychologowie zaczęli zwracać uwagę ogółu na inne rodzaje agresji, które nazwali pośrednimi lub relacyjnymi. Z agresją pośrednią mamy do czynienia, gdy prześladowca i ofiara nie spotykają się twarzą w twarz, ale biorą w niej udział osoby trzecie – na przykład rozsiewające o kimś niemiłe plotki czy też przekonujące innych, by nie bawili się z daną osobą. To, że agresja jest relacyjna, oznacza, że są to zachowania, które niszczą czyjąś reputację – czego dobitnym przykładem jest właśnie rozsiewanie nieemiłych plotek. Prześladowanie również może przyjmować te formy, stąd systematyczne wykluczanie społeczne i powtarzające się rozsiewanie oczerniających plotek o danej osobie są dodatkową formą prześladowania. Owe cztery główne rodzaje prześladowania – fizyczne, słowne, wykluczenie społeczne i rozsiewanie plotek – w dużej mierze zdefiniowały naszą zdobytą w dwudziestym wieku wiedzę na temat prześladowania¹. W tym samym wieku mieliśmy też okazję obserwować pojawienie się zjawiska, które ogólnie ujmujemy jako cyberprzemoc. Odnosi się ona do prześladowania za pomocą komórek i internetu². Ta forma prześladowania ma szczególne cechy – przyjrzymy się jej szczegółowo w późniejszej części książki.

-
- 1 Wśród polskich opracowań dotyczących analizy zjawiska i form przemocy rówieśniczej należy wymienić następujące publikacje: Jacka Pyżalskiego pt. *Przemoc rówieśnicza w szkole – badania retrospektywne studentów pedagogiki* („Studia Edukacyjne” 2015, nr 34, <https://doi.org/10.14746/se.2015.34.11>); Aleksandry Tłuściak-Deliowskiej pt. *Dręczenie szkolne. Społeczno-pedagogiczna analiza zjawiska* (Warszawa: APS, 2017); Katarzyny Makaruk pt. *Przemoc rówieśnicza* (Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, 2022).
 - 2 Skala zjawiska cyberbullyingu wśród polskich dzieci i młodzieży opisana została m.in. w następujących publikacjach: raport Najwyższej Izby Kontroli na temat cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży z roku 2017;